

8. *Чижевський Дмитро*. Теорія символів Г.С.Сковороди // Хроніка 2000. — Вип. 39-40 (Київ, 2000). — Т. II. — С.58-67.

Ukrainian book of baroque epoch is analyzed in this article. The author refers to I.Ogiyenko's views from his pioneering work "History of Ukrainian printing" (1925) which is still actual in science. The baroque book used to be an example of aesthetics of universum, the unique combination of form and contents, word and graphics. It reflects the national features of Ukrainian art.

**Key words:** baroque book, word and graphics, aesthetics of book, symbol, printing, engraving, reader.

*Отримано: 20.06.2006 р.*

УДК 001(477)(092):002.2

**Н.П.Шеремета**

*Кам'янець-Подільський державний університет*

## **УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО У СТУДІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті подано короткі відомості з історії дослідження українського друкарства Іваном Огієнком; охарактеризовано основні періоди розвитку книгодрукування в Україні; доведено, що термінологія друкарства потребує не створення, а відродження та збагачення.

**Ключові слова:** друкарство, друкарня, українська культура, друкарська термінологія, історична пам'ятка.

Нині, коли національно-культурне відродження знову під загрозою, ми зобов'язані неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії, переосмислити заново, щоб ідеологічна заангажованість, політичні спекуляції та антинаукові теорії не знищили те зерно правди, істинної науковості, яке ледь проросло за роки незалежності України.

Серед постатей, реабілітованих історією, але ще глибинно не пізнаних в Україні, є ім'я Івана Огієнка — неперевершеного ученого-державотворця, самобутнього дослідника духовних скарбів українського народу, його мови, національної культури. Наукову працю цього визначного діяча українського відродження "Історія українського друкарства" без перебільшення можна назвати взірцем наукового мислення, теоретичних узагальнень, переконливості аргументації, широти охопленості джерельним матеріалом і водночас емоційності, простоти, дохідливості викладу. Це і зумовило вибір *теми* нашої розвідки. *Метою* роботи є дослідження поглядів І.Огієнка на розвиток українського друкарства.

До написання фундаментального дослідження з історії українського друкованого слова Іван Огієнко приступив тоді, коли вже видав більше десятка окремих нарисів-розвідок з цієї теми. Однак історія українського друкарства, за словами вченого, — це надзвичайно широка ділянка з історії нашої культури, але ділянка зовсім мало

опрацьована... *“Такий стан речей примусив мене, — пише він, — поставити собі завданням бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим”* [2, с.409]. Так з’явилася праця “Історія українського друкарства. Т.І. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства в XV-XVIII вв”, що була надрукована у Львові 1925 р. Вихід книги у закордонній Україні був зустрінутий дуже прихильно. На сторінках періодичних видань з’явився ряд схвальних відгуків, ґрунтовних рецензій [5, с.28]. Але зовсім інша доля судилася цьому виданню в радянській Україні: більше ніж шість десятиліть вона зберігалася в бібліотечних спецсховах і тому практично була недоступною навіть для фахівців. Що ж непокоїло радянських науковців?

Передусім те, що у працях Івана Огієнка історію українського друкарства подано не в українсько-російському (як це через відомі політичні обставини було прийнято в історичній літературі), а в загальнослов’янському контексті з постійним виразним підкресленням пріоритетності української друкарської культури.

Учений переконує нас у тому, що *“докладне вияснення історії нашого друкарства має для нас, українців, велике значення, бо якраз воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури..., що давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов’янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи”* [2, с.34].

Посилаючись на тексти післямов краківських видань 1491 р. Швайпольта Фіоля, Іван Огієнко наголошує на тому, що українське друковане слово є майже на 100 років старшим, ніж його традиційно вважають. Німець за походженням Фіоль свої найперші серед цілого слов’янського світу книжки видрукував кирилицею. Мова цих друків має дуже багато ознак живої української мови, особливо у тих місцях, які не були зв’язані традиційним церковнослов’янським письмом [2, с.41]. Але праця Фіолева закінчилася трагічно: краківська інквізиція заарештувала друкаря, а книги його спалила. Сам Фіоль був лише друкар-підприємець. Відкіля походила ініціатива створення друкарні: з литовсько-руських, молдаво-валаських чи якихось інших кіл, і досі не вдалося з’ясувати [6, с.219]. Українське друкарство завмерло на певний час.

Наступний етап розвитку українського друкованого слова Іван Огієнко пов’язує з ім’ям полоцького міщанина Франциска Скорини, що упродовж 1517-1519 рр. вів свою друкарську працю в чеській Празі, а 1525 р. продовжив у Вільні.

Професор Гейдельберзького університету, українознавець Дмитро Чижевський пов’язує ім’я Ф.Скорини з реформаційними рухами, які охопили у той час Європу. Біблію друкар називає енциклопедією всього людського знання, а передмови виданих Скориною творів, овіяні духом чеської “передреформації”, виразно схиляються до простої мови [6, с.220].

За глибоким переконанням Івана Огієнка, українці і білоруси у ті часи не лише жили в одній державі — у Великім Князівстві Литовсь-

кім, а й були об'єднані одною вірою, мали спільні політичні та культурні інтереси, тому досить часто культурне життя українське та білоруське творили ті самі люди. Вільна (тепер — місто Вільнюс, столиця Литви) *“була тоді й нашим, українським, столичним містом, — пише Іван Огієнко, — була й нашим культурним осередком. Тому нема нічого дивного, що друкарство розпочалося якраз у спільній білорусько-українській столиці — у Вільні і вже звідси поволі сунуло на південний схід, на властиві українські землі”* [2, с.47].

Але, на жаль, спроба Ф.Скорини не привела до заснування постійного друкарства, як і друкарство в Несвіжі (тепер районний центр Мінської обл.) 1562 р. та мандрівна друкарня білоруського освітнього діяча, письменника Василя Тяшинського 1570 р.

Іван Огієнко стверджує, що постійне друкарство на українській землі заснував Іван Хведорович (Іван Федоров) у Львові 1573 р. Після його смерті друкарство, яке до того з'являлося спорадично і довго не трималося на одному місці, прищепилося назавжди і вже ніколи не переривалося. Перед Львовом першодрукар побував у Заблудові (тепер село Заблудове Білостоцького району на Гродненщині у Білорусі), де 1569 р. разом зі своїм товаришем Петром Мстиславцем видав *“Євангеліє Учительное”* [2, с.47]. Нині Заблудів знаходиться на українсько-білоруському порубіжжі, тому має багато українських мовних особливостей, а в XVI в., за словами дослідника, що поділяє припущення О.Потебні, К.Михальчука, А.Соболевського, М.Грушевського, С.Рудницького та ін. визначних українських науковців, цей український елемент був безумовно ще більшим, тому не виключається можливість вважати Заблудів українським. Якщо це так, тоді дату 17 березня 1569 р., день виходу в світ заблудівського *“Учительного Євангелія”*, необхідно вважати початком друку вже на українській землі [2, с.60].

Іван Федоров не випадково наприкінці XVI ст. переїжджає в столичне місто західної України Львів, адже саме Україна у цей час була тим міцним ґрунтом, де друкарство могло *“вже назавжди осісти”* [2, с.67]. Надзвичайно гірка доля випала галицькому друкарству. Історія, скажімо, Львівської братської друкарні — це сумний опис вікової героїчної боротьби Львівського Ставропігійального церковного братства з латинською навалюю.

Позальвівське друкарство в Галичині було розвинене досить слабо: у різний час тут існувало лише чотири друкарні — Стратинська, Крилоська, Угорцівська та Унівська, та й ті, за винятком останньої, проіснували недовго.

Продовжує розвиватися білорусько-українська друкарська справа. Так, з 1611 р. книги видаються у друкарні містечка Єв'є, що на Віленщині; 1616 р. з'являється перша друкована праця у друкарні Могилівського церковного братства; київський друкар Спиридон Соболю переніс з Києва свою друкарню до Кутейнського (Кутейно — містечко на Могилівщині, Оршанського повіту) монастиря, де 1631 р. випустив тут свою першу книжку, а згодом — до Буйницького (Буйничі — невеличке містечко неподалік Могилева) монастиря, у якому також нала-

годив видавничу справу; з кінця XVII і аж до кінця XVIII вв. з невеликими перервами проіснувала друкарня у Супрасльському (містечко Супрасль тепер на території Польщі) Благовіщенському монастирі.

Підкарпатська Україна — це найдальша західна українська земля, та земля, що її ще в глибокій давнині відірвано від українського материка. Тому вищі українські верстви покинули свій народ і помадяризувалися, а простий народ довгі віки проживав у великій темноті та в повнім безправ'ї [2, с.179]. Через низький культурний рівень не могло, звичайно, своєчасно виникнути тут і друкарство. І хоча монастирі були на Підкарпатській Україні ще з найдавнішого часу, друковані книжки упродовж XVI-XVII віків вони отримували зі Сходу — з Києва, Львова, або з Молдавії чи Москви. Є лише згадки про те, що існувала друкарня у Грушевському монастирі, але жодного її друку до нашого часу не збереглося.

Серед найстарших осередків українського культурного життя перше місце займає Волинь. Входячи разом з Київщиною ще з поч. XIV віку в склад Великого Князівства Литовського, Волинь, що територіально ближча до Заходу, мала повну змогу культурного розвитку, тому з плином часу витворила міцний український елемент.

Західний вплив, нові реформаційні ідеї, що йшли до нас через Польщу, найперше відбивалися на Волині, а це дало змогу їй в культурному відношенні стояти високо. На її терені повстає декілька центрів культури, як-от: Остріг, Володимир (тепер Володимир-Волинський, районний центр на Волині), Луцьк, Ковель, Дермань (колишня назва села Устенське Друге, тепер Здолбунівського району на Рівненщині), Крем'янець (тепер Кременець, районний центр на Тернопільщині), Почаїв, Рохманів (тепер село Шумського району на Тернопільщині), Четвертня (тепер село Маневицького району на Волині), Пересопниця (колишнє місто, один із центрів Пересопницького князівства. Залишками його є городище на околиці села Білів Рівненського району на Рівненщині), Дворець (тепер село Сарненського району на Рівненщині), Хорошів (Хорошки — колишня назва селища міського типу Володарськ-Волинського, тепер районний центр на Житомирщині), Чорна (колишній населений пункт неподалік Рівного, тепер не існує) і т.п.

Недарма нова велика ідея про вживання Святого Письма народною мовою найперше була зреалізована на Волині. Тут ідею цю відчули реально, бо ж реально доводилося боронити свою віру від натиску латинства. Так у другій половині XVI віку повстають на Волині аж чотири переклади Письма Святого на українську мову. І коли на Заході з'явилося друкарство, воно відразу притягло до себе очі Волині. Але з тих саме причин, що й в Галичині, поширилося воно тут тільки тоді, коли загострилася релігійна боротьба. На чолі всієї культурної праці на Волині довгі роки стояв міцний оборонець прав українського народу, славний Василь-Костянтин Костянтинович Остріжський. Але розпочав друкарство на Волині той самий, що започаткував його у Львові, — московський емігрант Іван Федоров. Саме він в Острозі — славній столиці могутніх князів Острозьких —

дав українському народові і всьому слов'янству першу повну друковану Біблію. Острозька Біблія (1580-1581 рр.) розійшлася по всьому слов'янському світові, і скрізь вона мала правдиву заслужену пошану. Острозька Біблія лягла в основу тієї Біблії, якої вживає весь православний слов'янський світ і сьогодні [2, с.197].

На Волині було багато друкарень, але більшість із них закладалася лише для надрукування певної книжки. І лише Острозька та Почаївська були постійними і до певної міри мали всеукраїнське значення.

На початку XVII віку настав слухний час для заведення друкарства і на східній частині України. Релігійна боротьба розпочалася найперше в Галичині та на Волині — на тих українських землях, що безпосередньо межували з землею католицькою, тобто з Польщею... Але вже з кінцем XVI віку, а особливо на початку віку XVII вир релігійної боротьби захопив і Київ. Отже, Київ мусив пристати до релігійної боротьби, цебто до оборони своєї батьківської віри та своєї народності перед навалою латинства, а тим самим мусив розпочати й друкарство. Із трьох українських земель — Галичина, Волинь та Київщина, ця остання, як найдалша від заходу, взялась за друкарство найпізніше [2, с.255]. Однак друкарня Києво-Печерської Лаври з самого початку свого аж до середини XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції у розвитку східнослов'янського друкарства. Коли десь і повставали якісь нові друкарні (за час 1625-1630 рр. існували друкарні Тимофія Олександровича Вербицького та Спиридона Соболя, а пізніше й інші друкарні у Фастові, Бердичеві, Махнівці), то вони швидко зникали, бо ніхто не міг конкурувати з багатою та могутньою Лаврою, тобто в Києві було те саме, що й у Львові, де конкуренція з Братством була нікому не під силу.

Своїм розвитком Києво-Печерська друкарня завдячує передусім її фундатору Єлисею Плетенецькому, а також митрополиту Київському, Галицькому “и всея Россії”, архімандриту Печерському Петрові Могилі, якого без перебільшення можна назвати почесним батьком Києво-Печерської друкарні, так як він віддавав їй без жалю і свою невтомну енергію, і велику освіту, і багаті кошти. Палко обороняв традиції служити українському народові, бути національними в своїх виданнях Захар Копистенський; більше тридцяти років свого життя присвятив службі українському друкарству славний культурний діяч, друкар Памва Беринда; усього себе віддавав не лише коректорській роботі у друкарні, а також перекладам творів з церковнослов'янської мови на українську “*муж великої освіти*” [2, с.278] Тарас Земка та автор єдиного підручника церковнослов'янської мови в братських школах України і Білорусі упродовж 20 років “Грамматика словенска...” і першого друкованого словника, виданого в Україні (Вільно, 1596р.), перекладач Лаврін Зизаній Тустановський.

Іван Огієнко звертає нашу увагу на те, що “більшість друкарів були походженням з Галичини або вчилися в львівській школі, напр. Єл.Плетенецький, Захар Копистенський, Петро Могила, Памва Беринда, Степан Беринда, Лаврін Зизаній і др. Це було перше “нашествіє” галичан на Наддніпрянщину, що дало такі добрі культурні на-

слідки. Між землями київською та галицькою встановлювався тоді найтісніший зв'язок, але — на шкоду соборної України — зв'язок цей на віки розбила братня релігійна боротьба, заведена рукою того третього, що поставив собі за ціль “знищення Руси”. І світла незабутня праця цього вченого гуртка київських друкарів так і полишилася “недоспіваною піснею” ідеї соборної України [2, с.278].

З викладеного вище стає зрозумілим, чому українська мова у перші сторіччя вітчизняного книгодрукування мала друкарську лексичку, сформовану на власній основі (або спільноєвропейську чи спільнослов'янську в українському словотвірному оформленні). Це передусім форми, пов'язані зі староукраїнськими коренями *бити, лити, рити, тиснути* — відбивати, вибивати, витискати, тискання, тискар, дереворит, ритовництво, словолитня та ін. Власне українськими є лексеми *черенки, дозорець, складач, пралози, таборок*. Спільноєвропейський, здебільшого в українському оформленні, — *друкарня, друкар, титикарство, тит*; до спільнослов'янських відносяться, скажімо, *печатарство* [1, с.134].

Після смерті Петра Могили в Україні розпочинається доба “Руїни”. Майже 20 років намагалася Печерська друкарня під керівництвом Інокентія Гізеля пильно зберігати той напрямок, який надав їй Петро Могила. Але нічого не допомогло — з 1686 р. українська Церква таки остаточно опинилася під Москвою [див. про це: 3, с.177-192], що згодом вбило і найміцнішу українську культурну фортецю — Печерську друкарню. Ця своєрідна Академія, що увесь час свого давнього життя (1616-1720 рр.) гуртувала навколо себе кращих письменників та вчених свого часу, була знищена. Знищена не лише фізично — пожежею 1718 р., а й духовно — після наказу Петра I 1720 р. про заборону друкувати книжки українською мовою та подальших смертельних вказівок Синоду. З цього часу на Східній Україні розпочалося обмосковлення, яке, на наше переконання, ніколи більше не припинялося.

Така ж сумна доля чекала і Чернігівську друкарню. Церковний, політичний і літературний діяч, професор і з 1650 р. ректор Київської колегії Лазар Баранович з 1657 р. став найдіяльнішим Чернігівським архієпископом XVII ст.: він будував школи, монастирі, а також палко обстоював незалежність українського духівництва від московського патріархату. Саме він з 1679 р. запроваджує постійне друкарство в Чернігові і сприяє подальшому культурному розвою друкарні. Але починання Л.Барановича спинив той же московський цар...

На жаль, не створило помітного власного центру Поділля, яке було віддалене від більших культурних українських центрів того часу — Києва, Острога, Львова, тому лежало в темноті цілі віки, віддане на ласку ославленого “*cywilizacyjnego posłannictwa*” [цит. за: 2, с.362]. І ось тому в давнину на Поділлі не було українських друкарень, було лише декілька короткотривалих друкарень польських, а російське друкарство з'явилося тут, як і на інших землях підросійської України, лише наприкінці XVIII століття. Однак з новопосталих друкарень українські книжки вже не виходили, що призвело до занепаду на Наддніпрянських землях власної друкарської термінології. Наго-

мість, Галичина зберегла дещо із староукраїнських слів, котрі подекуди навіть конкурували з німецько-польськими запозиченнями.

Іван Огієнко у своїй “Історії українського друкарства” оприлюднює нечувані за своєю зверхністю й зневагою до цілого народу гласні й негласні документи минулої епохи — укази, розпорядження, циркуляри російського царського уряду про заборону українського друку, знищення українських книжок, виправлення українського правопису. Водночас він переконливо доводить, що українське друковане слово ніколи не вмирало, а завжди займало належне місце не лише в українській, а у всій східнослов'янській культурі.

Аналіз фундаментального українознавчого дослідження Івана Огієнка про розвиток українського книгодрукування уможливив такі висновки.

- Друкарство приходить в Україну не зі Сходу, як стверджували ще донедавна ідеологічні постулати, а з Заходу, ще задовго до виходу в Москві 1564 року першої друкованої книжки.

- Іван Федоров є не засновником, а фундатором постійного друкарства на українських землях.

- Початок українського книгодрукування має два періоди: власне на українських землях і поза ними.

- Руйнівною силою, спрямованою на знищення волі українського друку, придушення української культури загалом, були імперські столиці Петербург та Москва.

- Незважаючи на всілякі утиски, заборони й переслідування, українське друковане слово пробивалося до народу, будило думку, піднімало його з колін.

- Книгознавчі дослідження І.Огієнка переконують, що сьогодні ми маємо говорити не про створення нової технічної термінології друкарства, а про її відродження та збагачення.

- Наукова розвідка Івана Огієнка “Історія українського друкарства” є глибокою, аргументованою, з великою конкретною джерельною основою, тому дозволяє пізнати і краще оцінити нашу книжну культуру, яка дорівнювала іншим культурам Європи, а в дечому навіть перевищувала її.

### Список використаних джерел:

1. *Огар Е.* Вивчення української друкарської лексики в світлі праць І.Огієнка // Іван Огієнко (незабутні імена української науки): Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. — Львів, 1992. — С.133-135.
2. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик. — Львів, 1994.
3. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918.
4. *Попов П.* Початки друкарства у слов'ян. — К., 1924.
5. *Тимошик М.* Невтомний сівач на українознавчій ниві // Вступна стаття до кн.: Огієнко І.І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик. — К.: Львів, 1994. — С.7-33.
6. *Чижевський Д.І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). / Худож. оформл. В.М.Штогриня. — Тернопіль: МПП “Презент”, за участю ТОВ “Феміна”, 1994.

The short information from the history of research of Ukrainian printing has been given in the article by Ivan Ogienko; the main periods of development of book printing in Ukraine have been characterized; the terminology of printing doesn't need creation but recreation and enrichment.

**Key words:** printing, publishing house, Ukrainian culture, terminology of printing, history monument.

*Отримано: 10.09.2006р.*

УДК 281.9(477.84)(092)

**Микола Тимошик**

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**КНИГА, ЯКУ НАМАГАЛИСЯ СПАЛИТИ**  
**(“Свята Почаївська лавра” митрополита Іларіона у контексті**  
**сучасних проблем українського державотворення)**

У статті відтворюються обставини, що спонукали І.Огієнка до написання праці “Свята Почаївська лавра”, а також охарактеризовано її проблематику.

**Ключові слова і словосполучення:** політичний емігрант, теологічний факультет, церковно-історична монографія, православна обитель, горьнауковці, боротьба за українську душу, національна святиня.

Мабуть, жодному іншому творові митрополита Іларіона (Івана Огієнка) не випала така драматична видавнича доля, яка судилася “Святій Почаївській лаврі”. Після виходу її в світ у Канаді на початку 60-х років минулого століття, потрапивши в кількох примірниках нелегальним чином на радянську територію, вона в числі інших праць цього автора, виданих як в Україні, так і поза її межами, тривалий час перебувала у найвіддаленіших сховах так званих спецфондів. У ці своєрідні концентраційні книжкові загати беззастережно запроторювалися всього лиш по одному-два примірники (інші — знищувалися) всі друковані твори, зміст яких, на думку тодішніх керманців радянської імперії, таїв у собі особливу небезпеку для безроздільного панування комуністичної ідеології на величезних просторах колишнього СРСР.

Не повезло цьому виданню і в незалежні українські роки. Десятки її примірників, надіслані канадськими українцями до своїх родичів на Тернопілля, були по-інквізиторськи спалені саме на території тієї лаври, чесному і правдивому опису історії якої вони були присвячені, — Почаївської...

Написання цього вершинного твору відбувалося за надзвичайно драматичних життєвських обставин, які склалися для автора, як і для сотень, тисяч його однодумців і соратників після поразки визвольних змагань українського народу у 20-х роках ХХ століття...

Восени 1920 року догорала остання свіча надії на те, що Українська Народна Республіка вистоїть-таки в Кам'янці-Подільському, що